

Чик Д. Ч.,

Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут імені Тараса Шевченка

ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА “ФІЗІОЛОГІЧНОГО НАРИСУ” В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Порівняльно-типологічний аналіз прозового доробку Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та Ч. Діккенса дає можливість виявити спільності у художньому мисленні митців, які майже паралельно започатковували новий жанровий різновид у своїх літературах. Компаративне зіставлення окреслює й розбіжності, що були зумовлені національною специфікою та історичними умовами, а також “духовним кліматом” в Російській та Британській імперіях першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: “фізіологічний нарис”, жанр, часопростір, типізація.

Сравнительно-типологический анализ “физиологического очерка” Г. Квитки-Основьяненко, Е. Гребенки и Ч. Диккенса позволяет обнаружить общие черты в художественном мышлении писателей, которые почти параллельно инициировали новую жанровую разновидность в своих литературах, проблематикой которого была прежде всего социальная типизация. Также компаративный анализ очерчивает разногласия, которые были обусловлены национальной спецификой, историческими условиями и “духовным климатом” в Российской и Британской империях первой половины ХІХ в.

Ключевые слова: “физиологический очерк”, жанр, пространство, типизация.

The comparative-typological analysis of the “physiological sketches” by G. Kvitka-Osnovianenko, Ye. Hrebinka and Ch. Dickens reveals common features in artistic thinking of the writers, who are almost parallel to initiate the new genre in their national literatures, issues which had been primarily a social typology. Also, comparative analysis outlines the differences that were due to specific national and historical conditions, as well as “mental climate” in the Russian and British empires of the first half of the ХІХ cent.

Key words: the “physiological sketch”, a genre, space, typing.

В літературознавстві тема “фізіологічного нарису” належить до “зневажених”: досі цей жанровий різновид не ставав предметом окремого ґрунтовного дослідження, хоча в українській літературі етапу становлення він був доволі популярним. Так, у цьому жанрі творили відомі письменники Г. Квітка-Основ'яненко та Є. Гребінка, але їхні російськомовні “фізіологічні нариси” досі розглядалися виключно як репрезентативні твори так званої “натуральної школи” російської літератури 40-х рр. ХІХ ст. Як видається, такий підхід є дещо штучним.

З огляду на те, що типологічні особливості української та англійської літератур першої половини ХІХ ст., за винятком ґрунтовних студій Р. Зорівчак, І. Лімборського, І. Арендаренко, І. Девдюк та ін., обділені увагою українських компаративістів, на часі розгляд “фізіологічних нарисів” Г. Квітки-Основ'яненка (“Ярмарка” (1840), “Знахарь” (1841), “Бессрочный” (1841, надруковано у 1846), “Друзья” (1842)) і Є. Гребінки (“Петербургская сторона” (1845), “Фактор” (1845), “Провинциал в Петербурге” (1846), “Хвастун” (1847)) у контексті західноєвропейських зразків даного жанрового різновиду малої прози, зокрема в контексті творчості англійських письменників, адже, як відомо, саме в Англії і Франції зародився цей жанр у 1830-х рр. По-новому оцінити твори українських письменників дасть змогу їхнє зіставлення із “Sketches by Boz” (1833-1836) Ч. Діккенса, якого беззастовно вважають родоначальником “фізіологічного нарису” в англійській літературі та “автором міських гумористичних нарисів” [17, с. 12]. До того ж, його перші твори теж є малодослідженими (можна з упевненістю стверджувати, що “Sketches by Boz” – це найменш досліджена частина спадщини Ч. Діккенса).

Типологічні відповідності у творах Ч. Діккенса та українських письменників вже ставали предметом осмислення українських науковців, але “Sketches by Boz” якщо й згадувалися в зіставному контексті, то лише принагідно. “Фізіологічний нарис” у творчості Ч. Діккенса неодноразово досліджувався, але ці студії вже втратили наукову цінність з огляду на їхню ідеологічну зашореність [2; 13; 14]. Особливості прозових творів Г. Квітки-Основ'яненка і Є. Гребінки вже ґрунтовно вивчені сучасними українськими літературознавцями, але “фізіологічний нарис” розглядався лише оглядово та поверхнево.

Порівняльно-типологічний аналіз прозового доробку українських і англійського письменників дасть можливість виявити подібності у художньому мисленні митців, які майже паралельно започатковували новий жанровий різновид, ключовою проблематикою якого стала соціальна типізація. Компаративне зіставлення окреслить також й розбіжності, що зумовлені національною специфікою та історичними умовами, а також “духовним кліматом” в Російській та Британській імперіях першої половини ХІХ ст. Вияв спільних типологічних особливостей “фізіологічних нарисів” Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та Ч. Діккенса допоможе з'ясувати чіткі риси, які вирізняють цей жанровий різновид від інших жанрів, в тому числі й публіцистичних.

“Фізіологічний нарис” в українській літературі першої половини ХІХ ст. представлений головно російськомовними творами Г. Квітки-Основ'яненка та Є. Гребінки, які відтворюють ситуацію двомовності в українській літературі, що спостерігається й сьогодні. Превалювання російськомовного пласту словесності в тогочасній українській літературі пов'язане з надзвичайно складними історично-культурними обставинами, в яких вона виборювала власне право на самодостатність і утвердження [10, с. 188-189]. Втім, згадані українські письменники зі своїми попередниками (В. Наріжний, І. Кулжинський) та сучасниками (О. Перовський, О. Сомов, М. Гоголь) в умовах панівної імперської ідеології мовою колонізатора популяризували українство у виданнях, які ретельно цензурувалися та перебували під пильним контролем органів державної влади.

Як відомо, побутові нариси, більше відомі зараз як “фізіологічні”, отримали свою назву завдяки монографії,

своєрідній збірці афористичних есе на тему гастрономії à la Монтезь, французького письменника Ж. А. Брійя-Саварена (1755-1826) “Physiologie du Goût ...” (1825) (парадоксально, але свого часу цей автор був більше відомий як суддя і ресторанный критик, аніж літератор). Пізніше у Франції велику популярність здобули дев’ять випусків часопису “Les français peints par eux-mêmes” (1840-1842).

В. Беньямін подає цікавий аналіз французьких “фізіологічних нарисів”, на якому зупинимося побіжно. Пишучи про бум “нарисів” початку 1840-х рр., дослідник зауважує, що у французькій повсякденності того часу практично не залишалося типажу, який не був би відображений у величезній галереї образів. У центрі уваги авторів були “фізіології” людей, міст, народів і навіть тварин, їх об’єднувала безпечність, яка не привертала увагу цензури, посиленої після 1836-го року. Літературну техніку “фізіологічного нарису” В. Беньямін зводить до “виправданого прийому газетного фейлетону – перетворювати бульвар в інтер’єр” [1, с. 82]. “Фізіологічні нариси” були розповсюджені не лише у Франції: майже одночасно з французькими схожі збірки поширювалися в Англії, а пізніше й у Росії.

Безумовно, своєрідна Діккенсівська “Людська комедія” була значно популярнішою за нариси Г. Квітки-Основ’яненка і Є. Гребінки. Проте, 56 скетчів, які публікувалися з листопада 1833 по червень 1836 р. у періодичних виданнях, були маловідомими – 22-річний журналіст “Боз”-Діккенс був знаний лише серед кола шанувальників преси. Справжня популярність до молодого письменника прийшла після публікації роману “The Posthumous Papers of the Pickwick Club” у 1836-1837 рр. [6, с. 45-48].

Українські письменники звернулися до досліджуваного жанру принагідно – на хвилі моди на “фізіологічні нариси”. Літературознавці схильні вважати, що в російській літературі цей жанр був започаткований авторами альманаху “Наши, списанные с натуры русскими” (1840-1842) О. Башуцького, які не просто “мавпували” французькі (хоча й взорувалися на видання Л. Кюрмера) чи англійські прототипи, а намагалися виробити власну концепцію зображення реалій життя, спираючись при цьому на традицію, закладену ще етнографічними нарисами К. Батюшкова, В. Одоєвського та ін. Щоправда, твори, які можна віднести до “фізіологічного нарису”, з’являлися й раніше – це, зокрема, нарис “Ярмарка” Г. Квітки-Основ’яненка, опублікований у 1840 р. в одному з номерів “Современника”. До речі, саме в альманасі О. Башуцького Г. Квітка-Основ’яненко опублікував свою замальовку “Знахарь”, проілюстровану Т. Шевченком. У цьому творі зображено звичне для українського села першої половини ХІХ ст. явище – знахарство. Український письменник іронізує з такого факту, вважаючи знахарів шахраями й дурисвітами. Г. Квітка-Основ’яненко висміює знахарські прийоми та методи лікування, особливості величання знахарів у селах неосвіченими селянами, якими знахарі-“відуни” маніпулюють і використовують їх у власних цілях [7, т. VI, с. 212-230].

Сучасний російський дослідник Ю. Голубицький виділяє такі притаманні “фізіологічному нарису” риси: відсутність сюжету у традиційному розумінні слова; принцип локалізації дії; статистично точні дані про зображані місцевість, час та людей; відношення до виховання, освіти, життєвих умов героїв як до основних характеристик; підвищена увага до характеристики соціальних типів та середовища; зображення життя у соціальному розрізі; тенденція до типізації зображуваного явища та намагання створити взірці-типи [4, с. 137].

Щодо принципу локалізації дії, то слід наголосити на важливості часопростору у “фізіологічному нарисі”. Конкретний географічний простір, зображений письменником, містить динамічні топоси та локуси, які, попри те, що перебувають у постійному русі, залишаються статичними у межах свого простору.

Візьмемо для прикладу описи ярмарок у нарисах Г. Квітки-Основ’яненка “Ярмарка” та Ч. Діккенса “Greenwich Fair”. В обох творах місця проведення ярмарків перетворюються у магнетичні центри, до яких прямують персонажі. У Ч. Діккенса передмістя Лондону Гринвіч навіть перебирає на певний час функції столиці. Мотив шляху пов’язується в обох творах з іронічним описом транспорту героїв, який, як виявляється, здатний умістити всіх бажаних: “В коляске, нагруженной до невозможности шкатулками и подушками, уселись или уместились: Матрена Семеновна с Фенюшкой рядом, наперед Миничка с женщиною, любимицею барыни и без которой она ничего не решала и не предпринимала. И как бы вы думали? Хотя коляска была с зонтиком, но всем этим четверем особам было преспокойно сидеть: внизу наставлено было много ящиков, так (с позволения Матрены Семеновны скажу) ногам сидящих очень было накладно; а подушки, коими наполнена была коляска, делали большую тесноту и духоту ...” [7, т. IV, с. 380]. Цей опис близький до Діккенсового, який пише про “the passage in a spring-van, accompanied by thirteen gentlemen, fourteen ladies, an unlimited number of children, and a barrel of beer” [16, р. 380].

Хронотоп міста набуває особливої ваги у “фізіологічному нарисі”, автор якого повинен зробити фотографічний і водночас багатовимірний знімок, щоб з максимальною точністю відтворити часопросторові характеристики міського топосу.

“Якщо подивитися на місто як на семантичний текст (Топоров В. Н.), то ми бачимо, що кожен з рівнів і кварталів міста має свою окрему семантику, свою функцію” [3, с. 42]. Семіотичні коди Лондона та Петербурга, імпліцитно присутні у “фізіологічних нарисах” Ч. Діккенса та Є. Гребінки, творять водночас візуальний та історико-культурні тексти столиць. Англійського та українського письменників цікавлять у першу чергу не центри столиць, а околиці, віддалені вулиці та провулки, брудні квартали, де спостережливий оповідач може побачити життя таким, яким воно є.

В. Топоров, намагаючись дати вичерпний перелік не-петербуржців першої половини ХІХ ст., які долучилися до творення Петербурзького тексту, не згадує Є. Гребінку, що вочевидь є помилковим упущенням [15, с. 25]. У “фізіологічних нарисах” Є. Гребінки Петербург – це не Большой чи Невський проспекти, а та частина міста, яка у зіставленні з розкішними вулицями і проспектами, змушує згадати про те, що існують не лише освітлені та модні магазини чи розкішні котеджі, а й вузькі вулички з дерев’яними будинками та дрібними магазинчиками з розбитими вікнами. Український письменник не проводить зіставний аналіз столиці з її одвічним суперником – Москвою, як то схильні були робити більшість його російських сучасників: В. Андросов, В. Белінський, М. Герсванов, О. Герцен, І. Панаєв, П. Сумароков, та ін., навпаки – він досліджує місто, розділяючи його на окремі сег-

менти та “заново” відкриваючи його для мешканців. Англійський письменник також умовно підрозділяє Лондон – так з’являються нариси про Скотленд-Ярд, Сeven-Дайєлз, Монмут-стріт, Доктор-Коммонс, Темзу, Воксхолл, парламент, Ньюгейтську в’язницю тощо. Є. Гребінка та Ч. Діккенс, досліджуючи той чи інший локус міського топосу, розглядають його у нерозривному зв’язку із жителями, відвідувачами чи працівниками. Є. Гребінка подає також бачення столиці Російської імперії очима провінціалів-візитерів, які зверхньо і насторожено ставляться до петербуржців, вбачаючи різні підступи автохтонів, та з наполегливістю дилетанта “всотують” певні культурні явища [5, с. 425-436].

Важливим у “фізіологічному нарисі” є також екскурс в історію міста. Так, Є. Гребінка зауважує, що описувана ним Петербурзька сторона до занепаду славилась як краща частина міста. Тут свого часу був палац Петра Першого й жили переважно можновладці, але через свою віддаленість район занепав і став притулком для бідних [5, с. 392-393]. Такі ж райони “досліджує” Ч. Діккенс, нерідко звертаючись до історико-культурних фактів, пов’язаних з тим чи іншим топосом: “We have always been of opinion that if Tom King and the Frenchman had not immortalised Seven Dials, Seven Dials would have immortalised itself. Seven Dials! The region of song and poetry – first effusions, and last dying speeches: hallowed by the names of Catnach and of Pitts – names that will entwine themselves with costermongers, and barrel-organs” [16, p. 42]. Під пером автора опис міста трансформується у жанр подорожніх нарисів, де кожен рядок сповнений емоцій мандрівника. Твердження Н. Михальської про те, що Ч. Діккенс є одним із перших англійських письменників-урбаністів [11, с. 15], вважаємо справедливим й щодо Є. Гребінки, який одним із перших в українській літературі досліджує столицю метрополії.

Т. Сільман запропонувала власний термін – “діккенсівський” ландшафт, – який є особливим психологічним тлом, на поверхню якого проступають диференційовані особистості, класифіковані згідно професій чи районів проживання [13, с. 16]. У Є. Гребінки та Ч. Діккенса ці постаті, як правило, є репрезентантами бідних верств населення, що надає творам особливого соціального потенціалу. Втім, не слід обмежувати образосферу “фізіологічного нарису” лише представниками знедолених верств: такого акцентування не прослідковуємо ні в українських, ні в англійського письменників. Автори “фізіологічних нарисів” акцентують як на спільному, так і на відмінному в описах різних “людських типів”: “Вся галерея перед лавками была наполнена публикою всех трех родов: вышешо, среднею и мелкою, а все же публика; как иначе назвать? Различить их можно было только по убранству, высокому, смешанному, низкому; но каждое лицо из всех сил трех публик совершенно было уверено, что оно одето и лучше и пристойнее всех и что общее внимание всей толпы обращено только на него; а оттого каждое лицо старалось выказываться, манерилось, франтило, не думало ни о ком и не смотрело ни на кого” [7, т. 4, с. 388].

“Фізіологічному нарису” властива в’їдлива авторська іронія, яка часто наближається до сатири: письменник ніби стоїть над натовпом, пильним поглядом вдивляючись у всіх і кожного і, помічаючи якісь хиби, спішить їх охарактеризувати. Кожен “фізіологічний нарис” має “власні” типові образи, топоси та ситуації. Перефразовуючи концепцію І. Тена, можна говорити про триаду “образ – топос – тема” стосовно цього жанру і намагання дотримуватися точного відтворення характерів. “Конкретні, на перший погляд ніби випадкові індивідуальні риси, які “оживляють” образ, добираються письменником так, що в сукупності своїй вони сприяють найповнішому та найяскравішому виявленню характерного, типового, звертають увагу на нього” [9, с. 66]. Як бачимо, у фокус уваги Ч. Діккенса потрапляють звичайні міщани, слуги, торговці з дрібних магазинів та лихварі, власники готелів і заїжджих дворів, візники карет, омнібусів та кебів, парламентарі, рантьє, актори з аматорських театрів та цирків з їхніми глядачами, відвідувачі пабів та благодійних банкетів, підсудні, судді та ін.

Отже, англійські та українські автори “фізіологічних нарисів” намагалися відобразити точну і фактологічно насичену картину образів і звичаїв, “беручи” їх із повсякденного життя. Цей жанр є своєрідним попередником майбутніх соціологічних досліджень, а також майбутніх прозових жанрів, які вписуються у парадигму реалізму XIX ст. Важливим конституентом художнього світу досліджуваних “фізіологічних нарисів” є хронотоп, в якому сконцентровано увагу на географічному просторі зображуваних топосів і локусів. Таким чином, художні світи “фізіологічних нарисів” Г. Квітки-Основ’яненка, Є. Гребінки та Ч. Діккенса реалізувалися схожими поетикальними прийомами та засобами, що доводить необхідність подальших компаративних досліджень їхньої творчості.

Література:

1. Беньямин В. Шарль Бодлер. Поэт в эпоху зрелого капитализма // Маски времени. Эссе о культуре и литературе / Вальтер Беньямин ; пер. с нем. и франц. ; сост., предисл. и примеч. А. Белобратова. – СПб. : Симпозиум, 2004. – С. 47-234.
2. Боголепова Т. Г. Изображение городской жизни в “Очерках Боза” / Т. Г. Боголепова // Вестн. Ленингр. ун-та. – 1969. – № 20 : История. Язык. Литература. – Вып. 4. – С. 100-109.
3. Возняк Т. Феномен міста / Тарас Возняк. – Львів : [б. в.], 2009. – 334 с.
4. Голубицкий Ю. А. Физиологический очерк и становление социологии / Ю. А. Голубицкий // Социологические исследования. – № 3. – Март, 2010. – С. 133-138.
5. Гребінка Є. П. Твори у 3 тт. / Євгеній Павлович Гребінка ; [ред. колегія : С. Д. Зубков (голова), Б. А. Деркач, В. Л. Микитась]. – К. : Наук. думка, 1980-1981. – Т. 3 : Повісті. Оповідання. Нариси. Статті. Рецензії. Листи. – 1981. – 704 с.
6. Ивашева В. В. Творчество Диккенса / Ивашева В. В. – М. : МГУ, 1954. – 472 с.
7. Квітка-Основ’яненко Г. Ф. Збір. творів у 7-ми тт. / Григорій Федорович Квітка-Основ’яненко ; [ред. колегія : П. М. Федченко, О. І. Гончар, Б. А. Деркач, С. Д. Зубков, Д. В. Чалий]. – К. : Наук. думка, 1978-1981.
8. Кулешов В. И. Знаменитый альманах Некрасова / В. И. Кулешов // Физиология Петербурга : [сборник] ; изд. подгот. [и примеч. сост.] В. И. Кулешов. – М. : Наука : 1991. – С. 216-243. – (Литературные памятники).

9. Лесин В. М. Реалістичний образ у художньому творі / Василь Максимович Лесин. – К. : Дніпро, 1976. – 120 с. – (Бесіди про художню літературу).
10. Лімборський І. В. Світова література і глобалізація : монографія / Ігор Валентинович Лімборський. – Черкаси : Брама-Україна, 2011. – 192 с.
11. Михальская Н. П. Чарльз Диккенс : Очерк жизни и творчества / Нина Павловна Михальская. – М. : Учпедгиз, 1959. – 124 с.
12. Пирсон Х. Диккенс / Хескет Пирсон ; пер. М. Кан ; послесл. В. Каверина ; под ред. Я. Рецкера. – М. : Мол. гвардия, 1963. – 512 с. – (ЖЗЛ ; Вып. 3 (360)).
13. Сильман Т. Диккенс. Очерки творчества / Тамара Сильман. – Л. : Худ. лит-ра, 1970. – 376 с.
14. Сотникова И. А. Жанровые особенности "Очерков Боза" Диккенса / И. А. Сотникова // Эстетические позиции и творческий метод писателя : сб. ст. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1973. – С. 60-81.
15. Топоров В. Н. Петербург и "Петербургский текст русской литературы" (Введение в тему) / Топоров В. Н. // Петербургский текст русской литературы: Избранные труды. – Санкт-Петербург : Искусство-СПб, 2003. – С. 7-118.
16. Dickens Ch. Sketches by Boz. Illustrative of every-day life and every-day people / Charles Dickens ; with a frontispiece by George Cruikshank. – London : Chapman and Hall, 1850. – 304 p.
17. Palgrave Advances in Charles Dickens Studies ; ed. J. Bowen and R. L. Patten. – London : Palgrave Macmillan, 2006. – 368 p. (Palgrave Advances Series).